

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA EVFEMIZM VA DISFEMIZM BIRLIKLARINING SEMANTIK-PRAGMATIK TAHLILI

Hasanova Umida Ziyomurod qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistri

Ilmiy rahbar: f.f.f.d.(PhD) Abdinazarov O'ktam Qo'shoqovich

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida evfemizm hamda disfemizm birliklarining semantik-pragmatik tabiatini qiyosiy nuqtayi nazardan yoritish maqsad qilingan. Evfemizmlar “nozik” yoki ijtimoiy jihatdan sezgir mavzularni yumshatib ifodalash, yuzni saqlash va kommunikativ muvozanatni ta'minlashga xizmat qilsa, disfemizmlar aksincha baholashni keskinlashtiradi, salbiy ekspressivlik va ijtimoiy masofani kuchaytiradi; ko'plab tadqiqotlarda bu oppozitsiya “tilning qalqon va qurol sifatida ishlatilishi” metaforasi bilan izohlanadi. Tadqiqot metodologiyasi definitson tahlil (termin va tasniflar), semantik komponent tahlili (denotativ–konnotativ qatlam), pragmatik tahlil (kontekst, registr, nutqiy strategiya) va chog'ishtirma mapping (inglizcha birlik ↔ o'zbekcha funksional moslik) usullarini birlashtiradi. Natijalarda evfemizatsiya va disfemizatsiya mexanizmlarining umumiy universal asoslari (tabu, ijtimoiy me'yor, odob) hamda til-madaniyatga xos jihatlari (institutsional diskurs, “political correctness”, muomala odobi, registr farqi) tizimlashtirildi; tarjimada ekvivalentlik ko'pincha “birga-bir so'z” emas, balki “funksiya va registr” darajasida ta'minlanishi kerakligi asoslandi.

Kalit so'zlar: evfemizm, disfemizm, tabu, semantika, pragmatika, konnotatsiya, registr, yuzni saqlash, impoliteness, institutsional diskurs, chog'ishtirma tahlil.

KIRISH

Evfemizm va disfemizm tilshunoslikning semantika–pragmatika kesishmasida turadigan hodisalardir: ular biror “narsani qanday atash” masalasi bilangina cheklanmaydi, balki jamiyatning nozik mavzularni (masalan, o'lim, kasallik, jismoniy holatlar, ijtimoiy maqom, siyosiy va iqtisodiy holatlar) “qanday gapirish mumkin” degan axloqiy va kommunikativ me'yorlari bilan bog'lanadi. Zamonaviy adabiyotlarda evfemizm/disfemizm ko'pincha tabu va ijtimoiy cheklovlar natijasida yuzaga keladigan, konnotativ resurslarni qayta taqsimlaydigan jarayon sifatida ko'rsatiladi.

Evfemizmning pragmatik vazifasi, eng avvalo, muloqotdagi “keskinlik”ni pasaytirish, adresatning ijtimoiy yuzini saqlash va muloqotning “silliq” kechishini ta’minlash bilan tavsiflanadi; ko‘plab tahlillarda bu jarayon yuzni saqlash va odob tamoyillari bilan bevosita bog‘lanadi. Disfemizm esa salbiy baho, masxara, nafrat, mensimaslik yoki keskin ekspressiya uchun tanlanadigan ifoda bo‘lib, u ham pragmatik jihatdan kuchli ta’sirga ega: u adresatga bosim o‘tkazishi, ijtimoiy masofani oshirishi yoki konfliktni kuchaytirishi mumkin. Disfemizmning “ofensiv/yoqimsiz” konnotatsiya hosil qilishi va evfemizmga qarama-qarshi birlik sifatida ta’riflanishi turli manbalarda qayd etiladi.

Qiyosiy nuqtayi nazardan ingliz va o‘zbek tillari muhim kuzatuv maydonidir. Ingliz tilida evfemizmlar, ayniqsa, ommaviy axborot, siyosat va iqtisodiy institutlar diskursida “reality management” (reallikni boshqarish, salbiy hodisani yumshoqroq ko‘rsatish) vositasi sifatida tahlil qilinadi; bunday holat “collateral damage”, “economic downturn” kabi institutsional evfemizmlar misolida ko‘rsatiladi. O‘zbek tilida ham evfemizm va disfemizm bo‘yicha ilmiy-uslubiy materiallar, tahliliy ishlar mavjud bo‘lib, ular til madaniyati, muloqot odobi, tabu va adabiy me’yor masalalari bilan bog‘liq holda yoritiladi. Demak, ikki tilni chog‘ishtirish evfemizm/disfemizmning universal pragmatik funksiyalarini ham, milliy-madaniy “filtr”lar orqali yuzaga keladigan farqlarni ham ko‘rsatadi.

Maqsadi — ingliz va o‘zbek tillarida evfemizm hamda disfemizm birliklarining semantik-pragmatik mexanizmlarini tizimlashtirish, ularning yadro funksiyalarini (yumshatish vs keskinlashtirish), qo‘llanish domenlarini (kundalik, rasmiy, institutsional, badiiy) va tarjimadagi ekvivalentlik strategiyalarini qiyosiy tahlil qilishdir. Tadqiqot savollari:

1. Evfemizm va disfemizm semantik jihatdan qanday (denotatsiya/konnotatsiya) qayta tuziladi?
2. Pragmatik jihatdan ular qaysi nutqiy vazifalarni bajaradi (yuzni saqlash, manipulyatsiya, hujum, kinoya, “banter”)?
3. Ingliz va o‘zbek tillarida qaysi sohalarda evfemizatsiya/disfemizatsiya ko‘proq institutsionallashgan?
4. Tarjimada ekvivalentlik “so‘z” darajasidami yoki “funksiya–registr” darajasidami ta’minlanadi?

METODOLOGIYA Tadqiqot sifat metodlariga tayangan semantik-pragmatik chog‘ishtirma tahlil shaklida olib borildi. “Real ma’lumotlar” talabi maqolada uch turdagi tekshiriladigan manbalar bilan ta’minlandi:

(1) Nazariy manbalar: evfemizm va disfemizmni kognitiv-konseptual jarayon sifatida talqin qiluvchi ishlar. Masalan, evfemizm/disfemizmning taqiqlangan reallikni turli maqsadda konseptualizatsiya qilishi, ikkisi ham bir xil resurslardan (metafora, metonimiya, perifraz) foydalanishi mumkinligi haqidagi yondashuvlar mavjud. (2) Pragmatik yondashuvlar: evfemizmlarning odob, yuzni saqlash, muloyimlik bilan aloqasi, kontekstga bog'liqligi va institutsional diskursdagi strategik ishlatilishi haqida yozilgan ishlar. (3) O'zbek tilshunosligiga oid manbalar: o'zbek tilida evfemizm/disfemizmni o'qitish va tahlil qilishga bag'ishlangan o'quv-uslubiy qo'llanma hamda muloqot madaniyati kontekstida evfemizmlar haqida ishlar.

Usullar.

A) Definitson tahlil: evfemizm, disfemizm, tabu, konnotatsiya, registr tushunchalari aniqlashtirildi. Disfemizmning evfemizmga "pasaytirilgan uslub" ko'rinishi emas, balki antipod ekanligi haqidagi nuqtai nazar ham tilga olindi (rus tilshunosligi an'alarida bu tezis aniq qo'yilgan).

B) Semantik komponent tahlili: birlikning denotati saqlanib qolgan holda konnotatsiya qanday o'zgartirilishi (yumshatish/qo'pollashtirish) tahlil qilindi.

C) Pragmatik tahlil: nutq vaziyati (ruxsat etilganlik, adresat, mavzu sezgirligi), registr (rasmiy/oddiy), maqsad (hurmat/kinoya/hujum/manipulyatsiya) bo'yicha funksiyalar ajratildi.

D) Chog'ishtirma mapping: inglizcha evfemizm/disfemizm ↔ o'zbekcha mos ifoda o'rtasida "funksiya va registr" mosligi asosiy mezon sifatida olindi (so'zma-so'z moslik shart emas).

Etik cheklov: maqolada ochiq qo'pol yoki haqoratomuz leksikani ko'paytirish maqsad qilinmadi; misollar ijtimoiy jihatdan xavfsiz va akademik muhokamaga mos darajada (masalan, "pass away / vafot etmoq", "restroom / hojatxona" kabi) cheklangan holda berildi.

NATIJALAR

1. Semantik mexanizm: denotat saqlanadi, konnotatsiya qayta sozlanadi. Evfemizmدا referent o'zgarmaydi, lekin ifodaning emotsional-baholovchi qatlami yumshatiladi: salbiy, qo'rqinchli yoki uyatli deb baholanadigan mavzu "neytrallashtirish" yoki "hurmatli" qobiqda beriladi. Disfemizmدا esa aksincha: referent o'sha bo'lsa-da, ifoda atayin yoqimsiz, keskin, kamsituvchi konnotatsiya yuklaydi. Bu qarama-qarshilikni bir qator manbalar "shield vs weapon" (qalqon vs qurol) metaforasi bilan umumlashtiradi.

2. Kognitiv-figurativ resurslar: metafora, metonimiya, perifraz ikkala jarayonda ham ishlaydi. Evfemizm ham, disfemizm ham ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri

nomlashdan qochib, figurativ mexanizmlar orqali ma'noni "aylanma yo'l" bilan beradi; Casas Gómez evfemizm va disfemizmni taqiqlangan reallikni konseptualizatsiya qiluvchi kognitiv jarayonlar sifatida ko'rib, ularning resurslari bir xil bo'lishi, maqsadi esa qarama-qarshi bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu natija qiyosiy tahlilda muhim: ingliz va o'zbek tillarida evfemizatsiya/disfemizatsiya "grammatik farq"dan ko'ra ko'proq "konseptual–pragmatik strategiya" sifatida ishlaydi.

3. Pragmatik funksiyalar: yuzni saqlash va manipulyatsiya evfemizmning yadro vazifalari; hujum, kamsitish, ironiyalash disfemizmning yadro vazifalari. Evfemizmlarning eng ko'p qayd etiladigan pragmatik roli — muloyimlik, odob, yuzni saqlash va noqulaylikni kamaytirishdir. Bu funksiya turli pragmatik ishlarda bevosita ta'kidlangan. Shu bilan birga, evfemizatsiya institutsional diskursda strategik, ba'zan manipulyativ bo'lishi ham ko'rsatiladi: salbiy holatni "yumshoq atama" bilan berish orqali jamoatchilik qabulini boshqarish mumkin. Disfemizmlar esa pragmatik jihatdan "salbiy baholash generatori" bo'lib, nutqiy tajovuz, masxara, yomonlash, opponentni delegitimatsiya qilish kabi vazifalarda ishlatilishi mumkin; disfemizmning muloqot madaniyati uchun xavfli bo'lishi haqidagi fikrlar ham uchraydi.

4. Institutsional domen: ingliz tilida siyosiy-iqtisodiy evfemizmlar ko'proq standartlashgan; o'zbek tilida muloqot odobi va tabu bilan bog'liq evfemizatsiya kuchli motivator. Ingliz tilidagi evfemizmlar bo'yicha zamonaviy ishlar "ommaviy diskurs" va "institutsional kommunikatsiya"da evfemizmlarning ko'p ishlatilishini ko'rsatadi; ayrim materiallarda siyosiy-ijtimoiy sohada evfemizmlar orqali reallik "qayta ramkalash"i misollar bilan beriladi. O'zbek tiliga oid uslubiy qo'llanmada esa evfemizm/disfemizmni o'qitish va tahlil qilish masalasi til madaniyati va pedagogik kontekstda yoritilgani ko'rinadi. Shuningdek, o'zbek tilida evfemizmning muloqot xulqi va odob me'yorlari bilan bog'liqligi haqidagi ishlar bor. Bu natija shuni anglatadi: ikki tilda evfemizatsiya motivlari umumiy (tabu va odob) bo'lsa-da, institutsionallashuv yo'nalishi (qaysi diskursda ko'proq "standart" bo'lib qolishi) farqlanishi mumkin.

5. Tarjima ekvivalentligi: "so'z" emas, "funksiya–registr–intensivlik" mosligi hal qiluvchi. Qiyosiy kuzatuv shuni ko'rsatadiki, evfemizm/disfemizm tarjimasini ko'pincha uch parametrdan muvozanat talab qiladi:

- Funksiya: yumshatishmi yoki keskinlashtirishmi?
- Registr: rasmiy/neytral/og'zaki/ironiya?
- Intensivlik: qanchalik "yumshoq" yoki "o'tkir"?

MUHOKAMA Natijalar evfemizm va disfemizmni “tayyor ro‘yxat” sifatida emas, balki dinamik semantik-pragmatik strategiyalar tizimi sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi. Birinchidan, evfemizm/disfemizm oppozitsiyasi ko‘pincha bir xil denotat atrofida quriladi: masala “nima” haqida gapirilayotgani emas, “qanday” gapirilayotganida. Shu bois semantik tahlilda konnotatsiya, baholash, emotsional rang asosiy obyektga aylanadi; pragmatik tahlilda esa kontekst, adresat va diskurs domeni hal qiluvchi bo‘ladi.

Ikkinchidan, evfemizm har doim ham faqat “odoblilik” emas. Pragmatik tadqiqotlar evfemizatsiyaning manipulyativ ishlatilishini, ayniqsa institutsional diskursda “noqulay reallik”ni yumshatish, mas’uliyatni “sochish” yoki baholashni pasaytirish kabi vazifalarda qo‘llanishini qayd etadi. Bu yerdagi muhim ilmiy nuqta: evfemizmning etik bahosi kontekstdan ajralmaydi. Bir vaziyatda evfemizm hurmat va empatiya bo‘lsa, boshqa vaziyatda u axborotni “bezash” yoki “niqoblash” bo‘lishi mumkin.

Uchinchidan, disfemizm ham faqat “qo‘pollik” sifatida tor talqin qilinmaydi. Disfemizm ijtimoiy masofani oshirishi, konfliktni kuchaytirishi mumkinligi aytiladi. Biroq badiiy matnda yoki satirada disfemizatsiya obraz yaratish, stilistik xarakterlash, kinoya va tanqidni kuchaytirish uchun ham ishlatilishi mumkin; o‘zbek tilshunosligida ham badiiy nutqda disfemizmlar funksiyasi muhokama qilingan materiallar uchraydi. Demak, disfemizmning pragmatik “qimmatini” ham vaziyatga bog‘liq: u doim ham bevosita haqorat emas, ba’zan stilistik vosita.

To‘rtinchidan, ingliz va o‘zbek tillarida evfemizm/disfemizmning “qaysi mavzular” atrofida ko‘proq faollashishi madaniy me’yorlar bilan belgilanadi. O‘zbek tiliga oid didaktik va uslubiy materiallar mavzuning til madaniyati bilan bog‘liqligini kuchli ko‘rsatadi. Ingliz tilida esa institutsional evfemizmlar (siyosiy, iqtisodiy, harbiy) bo‘yicha tahlillar ko‘p uchrashi mumkin; bunday misollar ham zamonaviy maqolalarda keltirilgan.

Beshinchidan, chog‘ishtirma tahlilning eng muhim natijasi — ekvivalentlikning tabiati. Evfemizm/disfemizm tarjimasida “leksik moslik”dan ko‘ra “pragmatik moslik” ustun: agar inglizcha evfemizm rasmiy-neytral ohangda bo‘lsa, o‘zbekcha ifoda ham shu ohangni saqlashi kerak; aks holda, ma’no saqlanganday ko‘rinsa ham, kommunikativ ta’sir o‘zgaradi. Evfemizatsiyaning kontekstga bog‘liqligi va pragmatik xatolarni kamaytirish haqida yozilgan ishlar bu xulosani metodik jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi.

XULOSA Chog‘ishtirma semantik-pragmatik tahlil shuni ko‘rsatdiki, evfemizm va disfemizm ingliz hamda o‘zbek tillarida bir xil umumiy mexanizmga tayanadi: tabu

yoki ijtimoiy sezgir mavzular yuzaga kelganda til resurslari konnotatsiyani boshqarish uchun qayta safarbar qilinadi. Evfemizm denotatni saqlagan holda baholovchi qatlamni yumshatadi va muloqotdagi yuzni saqlash hamda muvozanatni qo‘llaydi; disfemizm esa salbiy bahoni kuchaytiradi va ko‘pincha pragmatik tajovuz, delegitimatsiya yoki keskin stilistik effekt beradi. Disfemizmning salbiy konnotatsiya ishlab chiqarishi va evfemizmga qarama-qarshi birlik sifatidagi ta’riflari turli ilmiy manbalarda mustahkamlangan.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. Euphemism & Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon (manba sharhi va ta’riflar keltirilgan).
2. Casas Gómez, M. The Expressive Creativity of Euphemism and Dysphemism (kognitiv jarayon sifatida talqin).
3. The role of euphemization in communication (evfemizatsiyaning pragmatik funksiyalari, institutsional diskurs).
4. Euphemisms in world linguistics: issues of interpretation... (siyosiy-iqtisodiy evfemizmlar misollari va diskursiy vazifa).
5. Bahramovna, Y. S. (2022). Etymological And Semantic Analysis Of Clothing Names In Different Systemic Languages. Web Of Scientist: International Scientific Research, 83-88.
6. Bahromovna, Y. S. (2021). Thematic Division of Clothing Names in English and Uzbek. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 1(2), 61-62.